

Struktura sanskrtu

Písenná práce ke kursu Jazyky světa, LS08/08

vedoucí práce: Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.
vypracoval: Martin Vančura
obory: Francouzština, Lingvistika a fonetika
3. ročník

शिवो रक्षतु गीर्वाणभाषारसास्वादतत्परान्

*Nechť Šiva žehná těm, kteří se těší z jazyka bohů
– Kálidása*

1.1. Filiace

Sanskrt patří do indo-árijské větve indo-íránských jazyků z indoevropské jazykové skupin, nejbližší jazykovou příbuznost tedy sdílí s íránskými jazyky jako stará perština nebo avestština. Mezi indoevropskými jazyky patří k tzv. satemovým jazykům (isoglosa podle vývoje palatovelár a labiovelár) podobně jako ostatní indo-íránské jazyky, jazyky baltoslovanské a například albánština či arménština.

Během své historie prošel sanskrt i fázemi kontaktovémi, které se podílely na jeho formě a struktuře. Za zmínku stojí zejména pravděpodobný kontakt se slovanskými jazyky, přisuzovaný období kolem roku 2000 př.n.l. v oblasti kultury Andronovo (východně od Kaspického moře, širší okolí Aralského jezera), jemuž se připisují určité lexikální výpůjčky mezi oběma větvemi. Dalším, mnohem významnějším vlivem je dlouhotrvající kontakt s jazyky drávidskými, který trvá pro jazyky, které se ze sanskrtu odvozují (hindština, gudžarátština,...), v zásadě dodnes. Těmto vlivům se připisují v sanskrtu zejména určité fonologické rysy, například přítomnost sedmi retroflexních konsonantů.

Pro sanskrt se rozeznává čtveřice hlavních období – védský sanskrt, klasický sanskrt, období úpadku a období evropské. V prvním období došlo k sestavení hlavních náboženských textů hinduismu, tedy zejména véd (sbírky hymnů a příběhů, mezi nimiž je nejstarší Rgvéda, datovaná zhruba do období 1700-1100 př.n.l., která se považuje za jeden z nejstarších doložených indoevropských textů), bráhman a upanišad (teologické a filosofické dispute).

Klasickým obdobím (kterým se budeme zabývat nadále) se míní stav jazyka zachycený v Pániniho gramatice Aštádhyáyí (kolem 5. stol. př.n.l.). Vyznačuje se jistým obohacením fonologického a fonotaktického systému (zejména o drávidské vlivy) a ztrátou některých slovesných kategorií. Klasický sanskrt je jazykem nejvýznačnějších indických eposů Mahábháraty a Rámájany. Také se jedná o období, kdy se sanskrt přestává běžně užívat a stává se toliko jazykem literatury a vzdělanců, na kterémžto poli ho v období úpadku začínají nahrazovat ostatní jazyky, byť jej nikdy zcela nenahrazují, nicméně sanskrt se stává spíše jazykem komentářů než skutečných nových děl. Částečný zvrat této situace nastal v 19. a 20. století, kdy výzkum evropských učenců a narůstající národní povědomí v Indii rozdmýchaly zájem o sanskrt do nebyvalé míry – v současné době existuje mnoho snah o oživení sanskrtu jako mluveného jazyka, ale vyskytují se i mnohem odvážnější návrhy, například užití sanskrtu jako metajazyka pro reprezentaci znalostí při strojovém překladu.

1.2. Sociolingvistická situace

Sanskrt není v současné době (posledních zhruba 2500 let) živým jazykem, avšak jeho užívání stále trvá v některých omezených doménách. Mezi nejdůležitější patří jeho funkce liturgického jazyka, kterou si uchoval od svých prapočátků a která v zásadě definuje nejen jeho dnešní postavení, nýbrž v některých ohledech jeho strukturu.

Nejenže klasický sanskrt není jazykem mluveným, dokonce jde o jazyk do jisté míry umělý. Tento fakt vychází ze situace, ve které se nacházel hinduismus v Pániniho období. Tehdejší náboženské představy se velmi přiblížily prostému deterministicko-mechanistickému pojetí, ve kterém božstva nefungovala jako samostatné volní entity, ale spíše jako určité manifestace systému. Z toho pak vycházel tehdejší ritualismus, který zastával hledisko, že pokud je rituál proveden správně a přesně, nemá božstvo vůbec možnost odmítnout žádost v něm obsaženou. Za jeden z významných faktorů, které mohou ovlivnit správné provedení rituálu, byl pokládán právě liturgický jazyk – pro správné provedení byla tedy potřeba správná výslovnost i správné formy (morfologie), čehož se už v období, kdy sanskrt přestával být mluveným jazykem, dalo bez kodifikačních příruček dosáhnout jen obtížně.

V tomto kontextu vzniká Pániniho gramatika *Aštádhyáyí* (doslova „osm kapitol“), která nejenže sanskrt kodifikuje v jeho klasické podobě, nýbrž ho i modifikuje a zpravidelňuje a doplňuje tvary tam, kde neexistují (např. 1. osoba singuláru imperativu). Od toho i název „sanskrt“, pocházející z předpony *sam-* („dohromady“, patrně příbuzné s českou předponou *sou-*) a slovesného kořene *(s)kar-* („dělat“); *samskrutam* (případně *samskrta vák*) je tedy zásadě trpné přičestí a znamená „udělané, sestavené, připravené, vytříbené“.

V současné době se sanskrt uvádí jako jeden z 22 úředních jazyků Indie. Uvádí se, že jím plyně hovoří asi 50 000 lidí, mezi kterými lze údajně nalézt i mluvčí rodilé (např. v některých bráhmanských vesnicích), nicméně jde primárně o jazyk písemný. Mimo to funguje i jako jazyk odborný, či spíše jazyk zdrojový pro odbornou terminologii (podobně jako latina a řečtina pro evropské jazyky), tudíž z něj pochází obrovské množství přejímek, kultismů, ale i úslolí v současných indických jazycích (od národního motta Indie *Satyaméva jayaté*, tedy „Jenom pravda vítězí“, až po pojmenování různých typů indických nukleárních střel). S tím se váže obrovská prestiž přisuzovaná sanskrtu po celou dobu jeho existence. Na západě je považován za jeden z hlavních klasických jazyků (po boku staré řečtiny, latiny, hebrejštiny, tamilštiny, klasické čínštiny a arabštiny), tedy vesměs velmi starých jazyků s mimořádně bohatou nezávislou literární tradicí, a těší se i jisté popularitě jakožto jazyk východní mystiky, tudíž se lze se sanskrtskými formami (obvykle více či méně pokřivenými) setkat i v západní kultuře.

2. Fonologie

Hláskový systém sanskrtu je poměrně bohatý jak na konsonanty, tak na vokály. Systém čítá celkem 32 souhláskových a 13 samohláskových fonémů. Fonologické kontrasty jsou postaveny na mnoha proporcích opozicích, u konsonantů to jsou zejména rysy znělost/neznělost a aspirovanost/neaspirovanost. Vokální systém pak rozlišuje tři stupně otevřenosti a dva stupně délky. Zvláštností sanskrtu je velmi rozsáhlý systém fonotaktických pravidel, která způsobují, že prakticky každý foném má několik posičních variant, někdy velice neintuitivních (nejnevinnějším fonémem z tohoto hlediska se zdá být /b/, ale za vtipné považují, že v sanskrtském fonologickém systému to není foném nativní...).

2.1. Samohlásky

Jádro vokálního systému sanskrtu tvoří fonémy /a/, /i/, /u/ a jejich odpovídající dlouhé varianty. Mimo ně existují ještě fonémy /é/ a /ó/, které sanskrtská lingvistická tradice považuje za krátké diftongy, jelikož vznikly splynutím védských /ai/ resp. /au/ (a vznikají tak i synchronně při kontaktu zmíněných vokálů, viz níže). Dále existují tzv. dlouhé diftongy /ái/ a /áu/, které byly původně skutečně dlouhými variantami védských krátkých diftongů (oboje „diftongy“ se mají v pozdějších stadiích tendenci krátit, jelikož nemají faktickou fonetickou opozici s krátkými, tudíž pak vznikají fonémy /e/, /o/, /ai/, /au/).

i/i:	u/u:
e:	o:
	a/a:

Kromě standardních vokálů má sanskrt ještě slabičná /ɾ/, /r:/ a /l/, přičemž sanskrtská tradice ještě hovoří o slabičném /l:/, které ovšem není doložené. Slabičné fonémy /ɾ/ a /l/ jsou ve skutečnosti ve velké většině případů volné alofony, /l/ patří spíše do přejímek z drávidských jazyků. Zajímavé je, že slabičné konsonanty mohou stát i v iniciální pozici, proto je například slovo *rśih* („zřec“) dvojslabičné a proto také existují slova jako *rk* („védský verš“, vyskytuje se např. ve slově „rgvéda“)

Mimo délky a klasických parametrů výšky a posice mají vokály ještě tzv. „stupeň“. Jde o morfonologickou kategorii související úzce s přízvukem. Stupně jsou nulový, guna (kvalita) a vrddhi (kvantita). Nulový stupeň se obvykle vyskytuje mimo přízvuk, zatímco zbylé dva většinou

(není to však pravidlem) stojí pod přízvukem. Stupeň jako kategorie funguje hlavně v derivaci – nulový je varianta typická zejména pro participium perfekta pasiva u sloves, gunový stupeň se používá například pro derivace kausativní a činitelské, stupeň vrddhi pak pro adjektivní a patronymní derivace.

nulový stupeň	a	i/í	u/ú	r
stupeň guna	a	é	ó	ar
stupeň vrddhi	á	ái	áu	ár

ní-t-a-h

Vést-PPP-KMEN-NOM.SG

„přivedený“

né-tá

Vést-AGENS.NOM.SG

„vůdce“

kšip-á-m-i

vrhat-KMEN-1.SG-PRES

„vrhám“

či-kšép-a

PERF-vrhat-1.SG

„vrhl jsem“

Kuntí

„Kuntí“

Káuntéjah

„Kuntiovec, syn Kuntí“

Indrah

„Indra“

Áindrah

„syn Indrův“

Kuruh

„Kuru“

Káuravah

„Kuruovci“

puráNam

„starobylé; purána“

púraNam

„puránské“

2.2. Souhlásky

způsob/místo	retné	zubné	retroflexní	tvrdopatrové	měkkopatrové
neznělé	p	t	ʈ <ṭ, Ṭ>	ṳ <ṣ>	k
neznělé aspir.	p ^h <ph>	t ^h <th>	ʈ ^h <ṭh, Ṭh>	ṳ ^h <ṣh>	k ^h <kh>
znělé	b	d	ɖ <ḍ, Ḍ>	ḡ <ḅ, ḅḥ>	g
znělé aspir.	b ^h <bh>	d ^h <dh>	ɖ ^h <ḍh, Ḍh>	ḡ ^h <ḅh, ḅḥ>	g ^h <gh>
nosové	m	n	ɳ <ṇ, Ṇ>	ṅ <ṅ, ṅḥ>	ṇ <ṇḥ>
třené		s	ʂ <ṣ, ṣḥ>	ʃ <ś>	h (znělé)
likvidy	w <v>	l	ɻ <ṛ>	j <y>	

Kulaté závorky označují posiční varianty N, šipovité závorky pak udávají na prvním místě tradiční přepis, na druhém přepis použitý v této práci, pokud se liší.

Sanskrtský systém je dosti bohatý na konsonanty, čítá jich 32. Zajímavá je přítomnost oposice znělosti současně s oposicí aspirace, tyto dvě bývají většinou komplementární. Za zmínku

stojí také existence celé třídy retroflexních konsonantů, které jsou vesměs (kromě /r/ a /š/) přejaté z drávidských a sekundárně vstoupily i do nativních slov díky sandhi (viz níže).

Mimo tabulku existuje ještě foném nazývaný tradičně visarga. Jde o přídech či neznělé H, které stojí nejčastěji na konci slova. Etymologicky pochází z koncového S či R a jeho fonologická posice je nejasná kvůli sandhi, můžeme jej považovat za samostatný foném s řadou allofónických variant podle okolností, nebo naopak za posiční variantu (vyskytuje se jen na konci promluvy; uvnitř promluvy pak pouze na konci slova či morfému, pokud následují fonémy /p/, /ph/, /k/, /kh/) několika fonémů. V tradičním přepisu se značí jako <h> s tečkou vespodu, zde ho přepíšeme bez ní, jelikož visarga je v komplementární distribuci se znělým H a k záměně nemůže dojít.

Z ostatních konsonantů působí zajímavě zejména řada likvid, které existují do velké míry jako posiční varianty vokálů a slabičných r/l. Některé kontexty dokonce vyvolávají dojem, že základní jsou varianty konsonantické, zatímco vokály jsou pouze jejich varianty ve slabičné posici (což dává dobrý smysl u slabičných r/l, avšak u /u/ a /i/ to působí poněkud zvláště, navíc by takto definovaný systém měl, nepočítaje sekundární diftongy, pouhý jeden vokál, což není mezi jazyky světa zrovna nejrozšířenější konfigurace tohoto fonologického subsystému...). Slabičná /r/, /r:/ a /l/ se později začínají realizovat jako /ri/, /rí/ a /li/, což je i dnešní většinové bráhmanské užití, ačkoliv klasické sanskrtské výslovnosti neodpovídá.

2.3. Sandhi

Sandhi (doslova „spojení“) je soubor fonotaktických pravidel, jímž se řídí sanskrtské fonémy. Tento systém působí poněkud neobvykle zejména díky svému rozsahu. Ten je dán zaprvé tím, že mezi sandhiová pravidla se tradičně zařazují i jevy zdánlivě tak jasné a nevinné jako ztráta znělosti a aspirace na konci slova či asimilace znělosti uvnitř slova (což má svůj důvod – v sanskrtu totiž není nic tak nevinného, jak se na první pohled může zdát... v systému znělosti funguje běžná regresivní asimilace, ale už v případě znělých aspirát postupuje směrem opačným – proto je v sanskrtu *tad-putrah* > *tatputrah* „jeho syn“, ale *budh-t-a-h* > *buddhah* „probuzený“), ale i alternace podstatně složitější a někdy zcela neintuitivní (například metathése znělosti a pravidla pro visargu).

2.3.1. Vnitřní sandhi

Vnitřní sandhi se uplatňuje uvnitř slova a v kompositech. Příklady vnitřního sandhi mohou být:

- splývání /a+/u/ > /o:/, /a+/i/ > /e:/
- pravidlo RUKI - /s/ se cerebralizuje, stojí-li před ním fonémy /r, u, k, i/, a to i v diftonzích
  - např. koncovka *-su* (LOC.PL)
  - séná* („vojsko“), *séná-su* („ve vojscích“)
  - agnih* („oheň“), *agni-šu* („v ohních“); *śatruh* („nepřítel“), *śatru-šu* („v nepřítelích“);
  - dévah* („bůh“), *dévé-šu* („v bozích“)
- cerebralizace /n/, je-li ve slově před ním cerebrální R nebo Š a nestojí-li mezi nimi jiná zubná nebo retroflexní hláska
  - phalam* („dar“), *phaláni* („dary“)
  - vári* („voda“), *váriNi* („vody“)
  - višam* („jed“), *viśáNi* („jedy“)
- metathése aspirace v kořeni – má-li kořen strukturu znělá.plosiva-vokál-znělá.aspiráta a ztratí-li z nějakého důvodu poslední konsonant aspiraci, získává aspiraci první konsonant kořene
  - dadh-á-m-i* – „pokládám“
  - dadh-s-é* > *dat-s-é* > *dhat-s-é* – „pokládáš se“
  - dadh-dhv-é* > *dad-dhv-é* > *dhad-dhv-é* – „pokládáte se“

Sandhi je v naprosté většině případů obligatorní, ale existují i případy, kdy varianta uplatnění a neuplatnění umožňuje rozlišit význam. Například sloveso *ní-*, *nayati* („vést“) s prefixem *pari-* (okolo) znamená „oženit se“ (původně skutečně „vést okolo“, manžel totiž provede manželku okolo svého příbytku) a sandhi se v uplatňuje (*pariNayati*). Sekundárně je však možné vytvořit sloveso s nepřeneseným významem „vést okolo“, a v tomto případě je patrně morfologická hranice považována za silnější, tudíž k sandhi nedochází (*parinayati*).

2.3.2. Vnější sandhi

Vnější sandhi se vyskytuje při kontaktu slov a postihuje vesměs konec prvního slova, méně často ovlivňuje i začátek slova následujícího. Většinou se jedná o pravidla popisující chování visargy, ale vzhledem k tomu, jak často se visarga na konci slova vyskytuje, dochází k uplatnění vnějších sandhiových pravidel dosti často. Příklady vnějšího sandhi jsou:

- ah | /znělá-V/- > -ó   *dévah dhávati* > *dévó dhávati* („bůh běží“)
- ah + a- > -ó   *dévah adhávati* > *dévó 'dhávati* („bůh běžel“)
- ah | /V-a/ > -a   *vihagah utpatati* > *vihaga utpatati* („pták vzlétá“)

-áh /znělá/- > -á	<i>déváh dhávanti > dévá dhávanti</i> („bozi běží“)
-Vh /znělá-r/- > -r	<i>agnih dahati > agnir-dahati</i> („oheň hoří“)
-Vh r- > -V _d	<i>agnih rakšati > agní rakšati</i> („oheň ochraňuje“)
-h t- > -s	<i>dévah tatra > dévas-tatra</i> („bůh [je] tady“)
-V ^x + V ^x - > V _d	<i>sídámi iha > sídámiha</i> („sedím zde“)
-i/u V- > -y/v-	<i>na tu iha > na tv-iha</i> („ne však zde“)
-a/á + i/u > é/ó	<i>tathá uktah > tathóktah</i> („tak řečený“)
-a/á + é/ó > ái/áu	<i>adhuná éva > adhunáiva</i> („právě teď“)

Vnější sandhi se uplatňuje mezi všemi slovy ve větě bez ohledu na frastické hranice (což je možná dáno tím, že sanskrt je převážně jazyk psaného textu) a jeho rozsah je takový, že téměř připomíná jakousi sekundární flexi na fonologickém základě (stejně jako se v běžné flexi slovo ohýbá podle své syntaktické funkce, zde se jakoby ohýbá podle svého fonologického okolí).

2.4. Prosódie

V sanskrtu má přízvuk funkci fonologickou a není tedy vázán na konkrétní slabiku či moru ve slově, ačkoliv se zdá, že význam fakticky rozlišuje poměrně zřídka. V samotné manifestaci přízvuku existuje rozpor mezi klasickou historickou formou a současnou bráhmanskou tradicí. Současná tradice přízvuk realizuje dynamicky, zatímco v klasické historické formě šlo o přízvuk melodický, který měl dokonce dvě varianty – zvýšenou (udátta) a klesavou (svarita). Klesavá následuje po každé zvýšené (vskutku se jedná jen o návrat na původní melodickou hladinu), avšak vlivem některých mimo jiné sandhiových kontrakcí vzniká i tzv. nezávislá svarita (jelikož předcházející udáttovej slabika se nějak eliduje).

Dále existuje ještě jistý pseudorozpor s tradiční gramatikou (kterou někteří současní učenci bezmyšlenkovitě přejímají, tudíž se s ní lze setkat i v současných pracích), která rozlišuje 4 druhy přízvuku: stoupavý (sannatara), zvýšený (udátta), klesavý (svarita) a nezvýšený (anudátta). Toto dělení vychází z chybného překladu Pániniho termínu *svara*, který lze překládat jako „přízvuk“, ale i „tón“. Pániniho použití přiřazuje svaru každé slabice, jde tedy o popis tónové struktury slova, kde anudátta reprezentuje standardní hladinu, udátta samotnou prominenci a sannatara resp. svarita melodické jevy kolem této prominence, nikoliv o tvrzení, že každá slabika má přízvuk.

3. Morfologie

Jestliže sanskrtská fonologie působí bohatě a komplikovaně, sklání se její složitost před komplexitou sanskrtských forem. Nejenže sanskrtská morfologie oplývá bohatstvím gramatických kategorií a tvarů, obsahuje též veliké množství tříd, které tyto kategorie realizují někdy s menšími, někdy s většími rozdíly.

Všeobecně lze sanskrt charakterisovat jako velmi syntetický jazyk, naprostá většina gramatických funkcí slova se vyjadřují na slově samotném, proto se lze setkat hojně s bezpředložkovými příslovečnými konstrukcemi i s množstvím syntetických slovesných časů. Samozřejmě existují i konstrukce předložkové (v sanskrtu tedy spíše postposiční) i slovesné formy analytické či kvasi-analytické, ale syntese v systému jednoznačně vítězí.

3.1. Nominální morfologie

Sanskrtské jméno rozlišuje typické indoevropské kategorie pádu, čísla a rodu. Pádů je v sanskrtu osm (nutno poznamenat, že pro účely této práce volím tradiční evropské řazení pádů, sanskrtská gramatika pády řadí poněkud jinak a poněkud inteligentněji):

nominativ – pád podmětu a jmenné části přísudku

genitiv – pád posesivity v širokém slova smyslu

dativ – pád beneficentu, ale i účelu

akusativ – pád předmětu, ale i směru (na otázku „kam?“)

vokativ – pád oslovení

lokativ – pád místního či časového určení (na otázku „kde?“)

instrumentál – pád prostředku, sociativu a činitele slovesného děje v pasivu

ablativ – pád směru (na otázku „od koho?“), ale i důvodu

Na sanskrtských pádech je ještě zřetelně vidět nedokončený proces gramatikalisace, jelikož většina pádů nemá jen význam syntaktický nýbrž i adverbiální/sémantický, což je vidět zejména na akusativu, který je i ve funkci předmětu stále skutečně pádem směru činnosti vyjádřené slovesem. Částečně v něm splývá funkce předmětu přímého i nepřímého, byť nepřímý předmět se vyjadřuje i dativem, ale obvykle hlavně ve významu skutečně prospěchovém. Proto se lze setkat poměrně často s biakusativními konstrukcemi, kde druhý akusativ značí nepřímý předmět či příslovečné určení, nebo s monoakusativními konstrukcemi, kde akusativ značí předmět nepřímý.

- 1) *nar-ó*   *'śv-a-m*   *vrkš-a-m*   *nay-a-t-i*
 muž-NOM.SG.M   kůň-M-ACC.SG   les-M-ACC.SG   vést-IND-3.SG-PRES
 „Muž vede koně do lesa“
- 2) *vīpr-ó*   *dév-a-m*   *śatr-u-bhir*   *yadž-a-t-i*
 kněz-NOM.SG.M   bůh-M-ACC.SG   nepřítel-KMEN-INST.PL   obětovat-IND-3.SG-PRES
 „Kněz obětuje bohu nepřátele“
- 3) *bráhman-ó*   *jnán-ó*   *vác-aś*   *śišy-á-n*   *vad-a-t-i*
 bráhman-NOM.SG.M   moudrost-GEN.SG   slovo-ACC.PL   žák-M-ACC.PL   říci-IND-3.SG-PRES
 „Bráhman říká žákům slova moudrosti“
- 4) *tamas-ó*   *má*   *jyótir-0*   *gam-ay-a-0*
 temnota-ABL.SG   I.ACC.SG   světlo-ACC.SG   jít-CAUS-KMEN-2.SG.IMP
 „Z temnoty mě na světlo vyvediž“

Číslo sanskrt rozlišuje tři: singulár, duál a plurál. Všechna tři se živě používají, včetně duálu, který neznačí jen přirozené páry, ale cokoliv v množství dvou prvků. Rody má sanskrt rovněž tři: maskulinum, femininum a neutrum. Nepříznakovým rodem je, jako v ostatních IE jazycích maskulinum. Fakticky rod samozřejmě nesou jen substantiva, adjektiva a číslovky jsou pak pouze ve shodě a zájmena se řídí rodem substantiva, za které stojí.

3.1.1. Substantiva

Sanskrtské substantivum rozlišuje všechny pády, čísla i rody. Existuje v mnoha deklinačních třídách, které se skloňují s většími či menšími rozdíly. V zásadě je možné seřadit tyto třídy do jakési škály mezi a-kmeny na straně jedné a konsonantickými kmeny na straně druhé. Třídy mezi nimi sdílejí různým poměrem koncovky obou těchto extrémů.

Struktura substantiva je obvykle {báze}-{kmen}-{koncovka}. Bázi je lexikální element, obvykle kořen, který ovšem může být (zejména v případě slovesných kořenů) různě prefigován a sufigován. U některých substantiv existují různé stupně kořene (až tři). Takto lze rozlišit různé pády jednoho slova, které mají synkretickou koncovku (např. kořen *rájan-* „král“: forma *rájñ-ah* je GEN.SG či ABL.SG, případně ACC.PL, zatímco forma *ráján-ah* zase NOM.PL či VOC.PL, zatímco jednokořenné *vác-* má tvar *vác-ah* pro všechny uvedené pády).

Kmen je jakýsi druh konektému, který nenese žádnou faktickou morfologickou informaci, avšak proto, že se vyskytuje jen u některých deklinačních typů, lze z něj často dovodit rod. Kmenem mohou být i některé gramatické sufixy, například činitelský *tr*-kmen. Kmeny v zásadě jsou:

- a-kmeny mužské (-ah) a střední (-am), ženské á-kmeny
- polovokalické krátké kmeny (i-kmeny a u-kmeny) pro všechny rody (s drobnými proměnami)
- polovokalické dlouhé kmeny (í-kmeny a ú-kmeny) pro feminina
- ter-kmeny (činitelská a příbuzenská jména) pro všechny rody (v zásadě je kmenem vokalické R)
- prostokmenné pro všechny rody

Jako příklad lze uvést kompletní deklinační paradigma kořene *rajan-*. Ztučněné pády značí kořen silný, pády v kursívě kořen střední a standardně psané pády kořen slabý. Číselné indexy pak naznačují, které pády bývají v paradigmatech typicky synkretické.

„rájan-“	singulár	duál	plurál
nominativ	rájá	ráján-áu ²	ráján-ah
genitiv	rájñ-ah ¹	rájñ-óh ³	rájñ-ám
dativ	rájñ-é	<i>rája-bhyám</i> ⁴	<i>rája-bhyah</i> ⁵
akusativ	ráján-am	ráján-áu ²	ráján-ah
vokativ	<i>rájan</i>	ráján-áu ²	ráján-ah
lokativ	rájñ-i/ <i>rájan-i</i>	rájñ-óh ³	<i>rája-su</i>
instrumentál	rájñ-á	<i>rája-bhyám</i> ⁴	<i>rája-bhah</i>
ablativ	rájñ-ah ¹	<i>rája-bhyám</i> ⁴	<i>rája-bhyah</i> ⁵

Zajímavostí mezi kmeny jsou typy na *-ter-*, do nějž patří slova činitelská (etymologicky spřízněno právě s českým sufixem *-tel*) a pak slova příbuzenská. Přímě se zdá, že příbuzenská pojmenování byla v určitém stadiu indoevropštiny odvozena jako činitelská (*pitṛ-* z PIE **ph₂-ter-* „otec“ či „ten, který chrání“ od **peh₂-* „chránit“, byť jde o nezvyklý ablautový stupeň; *mātr-* z PIE **meh₂-ter-* či *má-ter-* zřejmě od nějakého **meh₂-* či **má-* „kojit“ – patrně ikonické povahy, odpovídá obvykle jednomu z prvních jazykových zvuků, které je schopno dítě vydat), u jiných je to i v sanskrtu zcela jasné (*bhartr-* od $\sqrt{bhar-}$ „nosit“ je „manžel“ či doslova „nosič“, „manželka“ je pak *bhāryá*, jakoby odvozeno od slova *bhāram* „břímě“).

Činitelské kmeny se pak dají dále sekundárně thématizovat, í-kmenem se přechylují do feminina, zajímavěji a-kmenem a neutrálními koncovkami z nich lze vytvořit nástroje:

$\sqrt{ni-}$, nay-a-t-i	né-tr- , netá	né-tr-í	né-tr-a-m
„vést“	„vůdce“	„vůdkyně“	„oko“ čili „to, co vede“

3.1.2. Adjektiva

Adjektiva se formálně neliší od substantiv, rozlišují stejných 8 pádů, 3 čísla a respektují rod substantiva. Skloňují se jako některé třídy substantiv (nejčastěji a-kmeny pro mužský a střední rod, á-kmeny pro ženský). Jako v jiných indoevropských jazycích se adjektiva synteticky stupňují do komparativu a superlativu.

3.1.3. Zájmena a číslovky

V sanskrtu existuje velké bohatství zájmen, která rozlišují všechny nominální kategorie (krom zájmen osobních, která existují jen pro 1. a 2. osobu a nevyjadřují rod), z pádů jim chybí (celkem přirozeně) vokativ. Zájmena jsou tedy osobní (1. a 2. osoba), ukazovací (několik skupin: *sa-*, *éša-*, *ayam*), tázací (*ka-*), neurčitá (tázací+*-cid,-cana,-api*), záporná (negace+tázací) a vztažná (*ya-*).

Číslovky v sanskrtu existují v desítkové soustavě a skloňují se všechny ve všech pádech. Na číslovkách je ještě patrný původní indoevropský systém obrazyjící částečně akvisici číslovek do jazyka, což je patrné zejména v gramatickém čísle, které nabývají. číslovka „jedna“ (*éka-*) se vyskytuje v singuláru, „dva“ (*dva-*) má jen duál, „tři“ (*tri-*) pak v plurálu. Posledně jmenovaná číslovka se etymologisuje od slovesného kořene **tr-*, který i v sanskrtu znamená „překračovat“, chápe se tedy jako překročení dvojkového systému, který byl v jazyce původní. Zvláštní sklonění mají pak číslovky „pět, šest, sedm“, navíc od „pět“ se přestává rozlišovat ženský rod. To, v kombinaci s duálním skloňováním číslovky „osm“, vede k názoru, že původní IE systém číslovek se postupně zdvojnásoboval (nejprve 1,2, posléze přibývají číslovky 3,4 a následně 5,6,7,8). Číslovka „devět“ (*nava-*) je pak etymologisována od kořene **new-* „nový“ (v sanskrtu shodně *nava-*), šlo tudíž zřejmě o nový koncept indoevropského počítání.

Pro liturgické potřeby hinduistického náboženství operujícího ve svých představách s obrovskými časovými periodami si sanskrut vyvinul také výrazy pro extrémně vysoké číslovky až po 10^{22} (*mahákšáuhiní* – „deset triliard“), jejichž derivace je založena na sanskrtské abecedě.

3.2. Verbální morfologie

Slovesný systém je patrně ještě komplikovanější než systém nominální flexe. Sanskrtské sloveso rozlišuje 3 osoby (bez rozlišení inkusivu a exkusivu), 3 čísla (singulár, duál, plurál), 3 časy (v indikativu), 3 vidy (v préteritu a v optativu) a 3 slovesné rody (aktivum, medium,

pasivum). Mimo to existuje i systém participií, gerundií a několik sekundárních derivací (kausativa, intensiva, desiderativa).

Sloveso má, podobně jako jméno, strukturu {báze}- {kmen}- {koncovka}, kde bázi může být předponovaný kořen, kmen je obvykle tématický konektém *-a-*, jehož původní funkce je nejasná, ale synchronně slouží např. částečně k rozlišování způsobu. Koncovek je veliké množství pro jednotlivé osoby, časy, způsoby i rody. Za koncovkou pak ještě v přítomnosti stojí časový marker *-i*. Jako příklad časování slovesa lze uvést indikativ přítomnosti od $\sqrt{\text{vad-}}$ („říkat“, s předponou *vi-* pak v mediu „hádat se“):

$\sqrt{\text{vad-}}$, vadati – říkat	aktivum (říkám)	medium (hádám se)	pasivum (jsem říkán)
1.sg.	vad-á-m-i	(vi)-vad-é (< -a-i)	ud-y-é (< -ya-i)
2.sg.	vad-a-s-i	(vi)-vad-a-s-é (< -sa-i)	ud-ya-s-é
3.sg.	vad-a-t-i	(vi)-vad-a-t-é (< -ta-i)	ud-ya-t-é
1.du.	vad-á-va-h	(vi)-vad-á-va-hé	ud-yá-va-hé
2.du.	vad-a-tha-h	(vi)-vad-é-thé (< -a-itha-i)	ud-y-é-thé
3.du.	vad-a-ta-h	(vi)-vad-é-té (< -a-ita-i)	ud-y-é-té
1.pl.	vad-á-ma-h	(vi)-vad-á-ma-hé	ud-yá-ma-hé
2.pl.	vad-a-tha	(vi)-vad-a-dhv-é (< -dhva-i)	ud-ya-dhv-é
3.pl.	vad-a-nt-i	(vi)-vad-a-nt-é (< -nta-i)	ud-ya-nt-é

3.2.1 Čas, vid a způsob

V sanskrtu existují tři běžné indexikální časy určované od okamžiku promluvy, přésens, futurum a préteritum. Přésens je typicky nejméně příznakovým časem, ale vyznačuje se zvláštním rysem, konkrétně časovým markerem přítomnosti, který se staví až úplně na konec slovesa, tedy za koncovku (se kterou občas sandhiově splývá). V préteritu tento sufix mizí a je nahrazen morfémem *a-*, který se prefiguje kořenu slovesa (a někdy sandhiově splývá s dalšími předcházejícími předponami). Futurum pak pochází z přítomné formy původního indoevropského desiderativa (od sanskrtského se liší jen absencí reduplikace), ale často se nahrazuje prostým optativem.

Rozlišení vidu v sanskrtu fakticky zaniklo, existuje pouze v morfologii vlivem kodifikace Pániniho gramatikou. Morfologicky existují tři vidy rozlišované pouze v préteritu: imperfektum (nedokonavý), aorist (dokonavý) a perfektum. Odlišují se od sebe obvykle stupněm kořene, dále potenciálně sekundárními sufixy a speciálními koncovkami. Faktický sémantický rozdíl mezi nimi však neexistuje (alespoň nelze z dostupného textového korpusu vyčíst žádné distribuční odlišnosti).

dháv-a-t-i

bēṣet-IND-3.SG.-PRES

„běží“

a-dháv-a-t

PRET-bēṣet-IND-3.SG

„běžel“

da-dháv-a

PERF-bēṣet-3.SG.PERF

„běžel“

a-kšip-a-t

PRET-vrhat-IND-3.SG

„vrhal“ (imperfektum)

a-kšáip-s-ít

PRET-vrhat-AOR-3.SG

„vrhal“ (aorist)

čí-kšép-a

PERF-vrhat-3.SG-PERF

„vrhal“ (perfektum)

Způsoby jsou v sanskrtu indikativ, imperativ a optativ. Indikativ vyjadřuje děj skutečný, imperativ typicky rozkaz (zajímavé je, že má koncovky pro všechny osoby, i pro 1.SG), optativ je pak zdvořilá žádost, ale používá se i k vyjádření možnosti, podmínky, přání a velmi často nahrazuje původní futurum. Způsob se vyjadřuje různě, imperativ koncovkami, optativ pak morfémem *-i-* vloženým za kmen *-a-*, s nímž vesměs splývá v *-é-*.

3.2.2. Kategorie slovesného rodu

Slovesný rod existuje v sanskrtu trojí: aktivum, medium a pasivum, avšak žádné sloveso (sloveso, nikoliv slovesný kořen) nerozlišuje všechny tři. Hlavní dělení je na slovesa aktivně-pasivní a slovesa mediální. Slovesa mediální bývají nejčastěji intransitivní, resp. jejich děj se vrací od zpět k agentu, avšak nalezneme mezi nimi i slovesa transitivní.

Aktivně-pasivní slovesa se pak dělí na intransitivní (vyskytují se *obvykle* pouze v aktivu), slovesa transitivní (mají aktivum i pasivum) a slovesa transitivní deponentní (existují pouze v pasivu, například *√vac-*, *učyate* – „být říkán“).

Rod se značí různými koncovkami (aktivní a medio-pasivní) a v případě pasiva ještě sufixem a stupněm kořene.

3.2.3. Participia a gerundia

Slovesa tvoří také poměrně široký systém participií a gerundií. Každé sloveso umí vytvořit několik participií: *présens*, *futurum* aktiva i *média* a *minulé trpné přičestí*. *Minulé trpné přičestí* však může ještě *depassivisačním* sufixem *-vant-* převést na *činné přičestí*. Tato *přičestí* vyjadřují všechny *jmenné kategorie* (v zásadě jde o *adjektiva*).

√*drś-* *paśyati* („vidět, zřít“)

part. prés. akt./mp.

paśy-á-n, paśy-a-t-í, paśy-a-t

„zřící“, m., f., n.

part. fut. akt./mp.

drak-śyá-n, drak-śya-t-í, drak-śya-t

„který uzří“, m., f., n.

part. fut. akt./mp.

da-drś-vá-n, da-drś-uś-í, da-drś-va-t

„uzřivší“, m., f., n.

part. perf. pas.

drś-T-a-h, drś-T-á, drś-T-a-m

„uzřeny“, m., f., n.

part. perf. akt.

drś-T-a-vá-n, drś-T-a-va-t-í, drś-T-a-va-t

„uzřivší“, m., f., n.

√*labh-*, *labhaté* („získávat“)***labh-a-mán-a-h, labh-a-mán-á, labh-a-mán-a-m***

„získávající“, m., f., n.

lap-śya-mán-a-h, lap-śya-mán-á, lap-śya-mán-a-m

„který získá“, m., f., n.

lébh-i-vá-n, lébh-uś-í, lébh-i-va-t

„získavší“, m., f., n.

lab-dh-a-h, lab-dh-á, lab-dh-a-m

„získaný“, m., f., n.

lab-dh-a-vá-n, lab-dh-a-va-t-í, lab-dh-a-va-t

„získavší“, m., f., n.

Z participií působí nejzajímavěji poslední uváděné, které se tvoří na bázi participia perfekta pasiva a přidáním posesivního sufixu *-vant-* získává význam aktivní. Participií se užívá velmi často místo finitních slovesných konstrukcí, a zejména pasivní konstrukce jsou v sanskrtu poměrně oblíbené – patrně jde o rané tendence k jakési ergativitě, jelikož obvykle jejich smyslem snížit slovesnou valenci není.

5) ***may-á***

1.SG-INST

dvár-a-m

dveře-KMEN-NOM.SG.N

pih-i-t-a-m

zavřít-KMEN-PPP-KMEN-NOM.SG.N

„Mnou byly zavřeny dveře“ = „Zavřel jsem dveře“

6) ***na má-m***

NEG 1.SG-ACC.SG

k-a-ś-ćid

Q-KMEN-1.SG.M-NEUTR

drś-T-a-ván

vidět-PPP-KMEN-NONPAS

„Nikdo mě neviděl“

3.2.4 Sekundární derivace

Prakticky každé sloveso je schopno několika sekundárních slovesných derivací, jejichž prostřednictvím vzniká jiné sloveso s posunutým významem. Těmito derivacemi jsou kausativum, intensivum a desiderativum. Výsledkem takovéto operace je plnohodnotné sloveso schopné nabývat všech gramatických tvarů, případně podstupovat další sekundární derivaci.

Kausativum, tedy zvýšení valence slovesa o další agens, se tvoří změnou stupně slovesného kořene a sufixem *-aya-*. Na stejném principu pak funguje i derivace denominální, při které se zmíněný sufix pouze připojí k nominálnímu kmeni a vznikne sloveso s odvozeným významem (v př. 10 s významem desiderativním).

7) *nrp-a-ś*   *śatr-ó-r*   *prahár-é-bhyó*   *mṛí-ya-t-é*
 král-KMEN-NOM.SG.M   nepřítel-KMEN-GEN.SG.M   rána-KMEN-INST.PL   mřít-PAS-3.SG.MEDPAS-PRES
 „Kráľ umírá (pod) ranami nepřítele“

8) *śatr-u-r*   *nrp-a-m*   *sva-prahár-áir*   *már-aya-t-i*
 nepřítel-KMEN-NOM.SG   král-KMEN-ACC.SG REFL-rána-INST.PL   mřít-CAUS-3.SG-PRES
 „Nepřítel zabíjí svými ranami krále“

9) *nrp-ó*   *dás-á-ñ*   *śatr-u-m*   *vy-á-pád-aya-t-i*
 král-NOM.SG.M   sluha-KMEN-ACC.PL.M   nepřítel-KMEN-ACC.SG   roz-k-padat-CAUS-3.SG-PRES
 „Kráľ nechává sluhy, aby zabili nepřítele“   (= „zabít“)

10) *nrp-ó*   *putr-íya-t-i*
 král-NOM.SG.M   syn-CAUS-3.SG-PRES
 „Kráľ touží po synovi“

Desiderativní derivace vyjadřuje touhu podmětu konat děj vyjádřený kořenem slovesa. Tvoří se reduplikací a připojením nějakého sigmatického sufixu (podobně jako futurum).

11) *nrp-ó*   *dás-á-ñ*   *śi-śás-i-ša-t-i*
 král-NOM.SG.M   sluha-KMEN-ACC.PL.M   DES-rozkazovat-KMEN-DES-3.SG-PRES
 „Kráľ touží sluhům rozkazovat“

Intensivum vyjadřuje častost, intensitu či obtížnost děje vyjádřeného kořenem slovesa. Tvoří se širší reduplikací.

12) *y-atra dharm-ó bhav-a-t-i, t-atra sukh-a-m dar-í-drś-ya-t-é*
 REL-LOC zákon-NOM.SG.M být-IND-3.SG-PRES DEM-LOC štěstí-KMEN-NOM.SG.N INT-KMEN-Zřít-PAS-
 3.SG.MEDPAS-PRES
 „Kde je zákon, tam vždy bývá vidět štěstí“

Sanskrtští gramatikové připouštějí možnost zkombinovat všechny tři sekundární derivace najednou do mohutného a velmi špatně analyzovatelného celku. Lze těžko stanovit, zda se jedná o opakované desiderativum či desiderativum intensifikované, a určit s jistotou, které morfémy odpovídají které derivaci, považují za téměř nemožné.

13) *nrp-a-h pu-pu-ti-tr-í-yi-y-i-ša-t-i*
 král-KMEN-NOM.SG.M REDUPL-SYN1-REDUPL-SYN2-CAUS1-REDUPL-CAUS2-KMEN-DES-3.SG-PRES
 „Král strašně hodně moc touží po synovi“

3.3. Morfologická typologie

Před vlastním zhodnocením morfologických vlastností sanskrtu z hlediska typologie není možné vyhnout se jisté metodologické poznámce. Jak již jistě čtenář tohoto přehledu pochopil, sanskrt je jazyk velmi komplikovaný jak na rovině vlastní morfologie, tak na rovině fonologie. Jisté komplikace pak lze najít i na rovině morfonologie, některé morfémy mají vícero variant, které nelze, alespoň na synchronním plánu, vysvětlit fonologicky. Z těchto důvodů je morfologická analýza sanskrtu velmi nejistá (hlubší a spolehlivější průzkum stojí za hranicemi této práce, stejně jako za kompetencemi jejího autora).

Nejenže takovouto analýzu ztěžuje vysoká fusionalita sanskrtu (k níž se poněkud podrobněji dostaneme níže), ale i jeho vysoká syntetičnost. Sanskrt si velice potrpí na složeniny a prefixaci a i ta zdánlivě nejnevinnější slova v sobě mohou skrývat neočekávané obtíže.

Vezmeme-li si za příklad třeba slovo *sukham* („štěstí“), nejzřejmější rozklad se zdá být *sukh-a-m*, tedy „štěstí-KMEN-NOM.SG.N“. Avšak stačí se podívat na jeho lexikální protiklad „neštěstí“ *duhkham*, aby bylo zcela evidentní, že se jedná o předponované (*su-* „dobrý“, *dus-* „zlý“, souvisí s řeckými předponami $\epsilon\upsilon-$ a $\delta\upsilon\sigma-$ s totožným významem) slovo *kham* („dutina, jeskyně, prostor“) od slovesa $\sqrt{khan-}$, *khanati* („kopat, hloubit“), což naznačuje dělení *su-kha-m*, tedy „dobrý-prostor-

NOM.SG.N⁴, avšak *-a-* v kořeni se chová ve všech ohledech jako standardní tématický vokál a nese stejnou gramatickou informaci (t.j. pomáhá rozeznat význam okolních morfémů), a proto je v této práci navrhován morfologický rozklad *su-kh-a-m* („dobrý-prostor-KMEN-NOM.SG.N⁴“).

Podobně složité je slovo *vihagah* („pták“), jde o substantivisovanou složeninu slov *viha* („vzduch, nebesa“) a slovesa $\sqrt{\text{gam-}}$, *gačchati* („jít, kráčet“), čili „ten, který kráčí po nebesích“. I zde slovesný kořen působí určité obtíže, jelikož kořenové *-a-* se stává substantivním kmenem, navíc však i slovo *viha* je vlastně kořen $\sqrt{\text{há-}}$ (ve významu „opouštění“) s prefixem *vi-* (odpovídajícím zhruba české předponě „roz-“), pročež je třeba celé slovo *vihagah* dělit jako *vi-ha-g-a-h*.

3.3.1. Syntetičnost

Index syntese pro sanskrt uvádí již Greenberg ve své práci z roku 1954. Výpočet stanovený jako M/W , tedy počet morfémů dělený počtem slov, mu přináší výsledek 2,59 (pro srovnání angličtina má 1,68). Pokusíme-li se Greenbergův výpočet zopakovat na náhodném textu o 136 slovech (analyzovaného dle nejlepšího vědomí a svědomí, avšak dozajista s určitými rezervami, které index pravděpodobně částečně snižují) vyjde nám $I_s = M/W = 461/136 = 3,39$. To podle Greenberga odpovídá polysyntetickým jazykům, jazykům s extrémně vysokou měrou syntese.

Zásadní rozdíl mezi oběma výpočty pak plyne patrně z odlišných teoretických předpokladů, konkrétně z jiné hloubky morfologické analýzy, jejíž problematičnost byla nastíněna výše. Jisté disproporce mohou působit například obtížně vymezitelné kmenové vokály, které se leckdy zdají být součástí kořene, leckdy je s nimi naopak vhodné pracovat jako se součástí koncovky. Dalším faktorem pak bude zřejmě rozklad složenin typu *sukham* a *vihagah*, kde povrchní rozklad identifikuje u obou slov dva morfémy, zatímco zde použitá analýza udává morfémů více než dvakrát tolik.

Určitá tendence k faktické polysynteticitě se však v sanskrtu skutečně nalézt dá právě kvůli poměrně četným složeninám (ostatně sanskrtská jména pro rozličné typy složenin se prosadila i v moderní lingvistice a v lexikologii se používají často dodnes). Zejména pak v postklasických textech je možné najít složeniny o rozsahu několika řádků (při letmém pohlednutí do textů je však třeba brát v úvahu v tomto poněkud zavádějící povahu dévanágarského písma, v němž se sanskrt nejčastěji zapisuje). Vzniklá složenina se pak chová jako jedno sanskrtské slovo se všemi důsledky z toho plynoucími (například se uplatňuje vnitřní sandhi).

mátá-pítar-áu

matka-otec-NOM.DU

„matka a otec, rodiče“

mitr-á-varuN-áu

Mitra-KMEN-Varuna-NOM.DU

„Mitra a Varuna“

dyáv-á-prthiv-í

nebe-KMEN-země-NOM.SG.F

„Nebesa a země“

púrvajanmakrtakarmaphalalábhah***(púrv-a)-(jan-m-a)-(kr-t-a)-(kar-m-a)-(phal-a)-(lábh-a)-h***

(dřívější-KMEN)-(rodit-SUBST-KMEN)-(dělat-PPP-KMEN)-(dělat-SUBST-KMEN)-(plod-KMEN)-(získat-KMEN)-NOM.SG.M

„získání plodů činů vykonaných v dřívějších zrozeních“

lakšapatigrhadvárapálabharyápaTutvaphalam***(lakša)-(pat-i)-(grh-a)-(dvár-a)-(pál-a)-(bhár-y-á)-(paTutv-a)-(phal-a)-m***

(sto.tisíc)-(pán-KMEN)-(dům-KMEN)-(dveře-KMEN)-(hlídač-KMEN)-(něst-SUBST-KMEN)-(obratnost-KMEN)-(plod-KMEN)-NOM.SG.N

„plod obratnosti manželky hlídače dveří domu milionáře“

3.3.2. Fusionalita

Míra fúse je v sanskrtu rovněž velmi vysoká a přispívá velkou měrou ke špatné segmentabilitě slov na jednotlivé morfémy zejména vlivem sandhiových pravidel. Komplikace v tomto ohledu působí zejména i-ové morfémy, ať už jde o koncovku lokativu singuláru (která u a-kmenů splývá s tématickým vokálem: *grh-a-m* „dům“, *grh-a-i* > *grh-é* „v domě“), optativní sufix (splývající obdobným způsobem s tématickým vokálem a-kmenových sloves) či sufixu přítomnosti (který se slučuje například s mediopasivními koncovkami u sloves, jak je patrné z tabulky u bodu 3.2).

Podobně působí sandhiové pravidlo o změně koncového *-ah* v *-ó* před znělou, kdy u a-kmenových maskulin splývá kmen *-a-* a koncovka *-h*, tudíž se de facto nacházejí dva morfémy v jednom fonému. Splývání fonémů /a/ a /i/, respektive rozkládání fonému /é/ (například před jiným vokálem) je v sanskrtu synchronně systémové (a velmi časté... v zásadě celý princip vokalického stupňování nespočívá v ničem složitějším, než že se danému vokálu představí foném /a/, se kterým původní vokál obvykle splyne), tudíž i zde je možnost nahlížet na výsledek jako na dva různé morfémy. Pro potřeby výpočtu indexu syntese výše však bylo v tomto případě počítáno s morfémami nějak materiálně reprezentovanými (a s morfémami nulovými), takže lokativní a-kmenové *-é* je považováno za jeden morfém stejně jako a-kmenové nominativní *-ó* před znělou.

Jako jiná ukázka vzájemného ovlivňování morfémů a vzniku allomorfie poslouží metathéze a asimilace aspirace. Athématické sloveso $\sqrt{duh-}$ („dojit“) má pro každou z osob singuláru přítomného časování jinou podobu kvůli fonetické variaci aspirace (schéma je jistý anachronismus, jelikož systematicky jde již o dědictví z protoindoevropštiny, ale lze jej chápat jako synchronní derivační operace):

dóh-m-i < dógh-m-i

dhók-š-i < dhók-s-i < dógh-s-i

dóg-dh-i < dógh-t-i

Další faktor svědčící o vysoké fusionalitě je, že morfémy často nesou několik gramatických informací naráz (zejména koncovky). V zásadě stejně můžeme hodnotit i skutečnost přesně opačnou, jiné morfémy (kmenové vokály) naopak nenesou žádnou faktickou gramatickou informaci, ale svou přítomností pomáhají určit další gramatické kategorie slova (například universální koncovka nominativu singuláru *-h* se po kmenovém vokálu *-a-* vyskytuje bezvýjimečně u maskulin).

Jiným znakem fusionality je poměrně vysoká allomorfie vázaná na okolí jak fonetické, tak morfologické. I jednotlivé lexikální kořeny mívají několik allomorfů (vesměs dle vokalických stupňů). S tím souvisí také celkem často užívaná reduplikace (reduplikací se tvoří présens některých sloves, některé aoristy, naprostá většina perfekt, ale zejména zmíněná desiderativa a intensiva).

3.3.3. Značení typu H/D

V sanskrtu absolutně převažuje značení na dependentu. Jediný jednoznačný příklad značení na hlavě konstrukce je vyjádření osoby a čísla podmětu na finitním slovese. Dalším, poněkud méně přesvědčivým a jasným případem je neobligatorní značení posesora na posesu. Sanskrtská gramatická tradice však považuje tento druh značení za komposita.

Pro tento pohled svědčí, že pořadí morfémů odpovídá běžným složeninám tohoto typu (např. *bhagavad-gíta* „zpěv vznešeného“ odpovídající *tat-putrah* „jeho syn“). Naopak opačný názor (tedy že nejde o kompositum, nýbrž o značení posesora) podporuje fakt, že si oba typy neodpovídají materiálně. V prvním případě jde o standardní lexikální složeninu, ve které se připojuje dependens v podobě slabého kmene k hlavě. V druhém případě se připojuje pronominální báze ve speciálním tvaru, v němž se jindy běžně nevyskytuje.

Značení jak na hlavě, tak na dependentu lze teoreticky identifikovat na úrovni souvětí, konkrétně u souvětí vztažných. Každá vedlejší věta vztažná obsahuje nějaké relativum, zatímco věta hlavní obsahuje obligatorně adekvátní demonstrativum (viz příklad 12).

4. Syntax

Jako i většina jiných indoevropských jazyků má sanskrť dostatečné prostředky na vytvoření komplikovaných subordinativních souvětí. Všeobecně vzato však tíhne směrem přesně opačným (jak již bylo naznačeno výše). To jest místo konstrukcí finitních dává přednost různým vazbám gerundiálním, a zejména pak participiálním. To platí hlavně pro vyjádření časových souvislostí, avšak i jiné syntaktické vztahy mohou být vyjádřeny podobně díky široké sémantice sanskrťských pádů, což pak umožňuje tvořit v sanskrťtě převážně konstrukce koordinativní a spolu s velmi volným postavením slovesa „být“ ve větě k velmi častému užívání nominálních vět. Nepřímá řeč v sanskrťtě neexistuje, používá se pouze přímé.

14) ar-ay-ó

grh-á-ny

a-lump-a-n

iti bál-áu

ród-a-ta

nepřítel-KMEN-NOM.PL dům-KMEN-ACC.PL.N PRET-loupit-IND-3.PL tak chlapec-NOM.DU lkát-IND-3.DU

„Nepřátelé vylupují domy“ tak nařikají dva chlapci“

„Dva chlapci nařikají, že nepřátelé vylupují domy“

4.1. Alineace

Z hlediska primární alinee patří sanskrť k jazykům nominativně-akusativním, podměť věty je vždy v nominativu nezávisle na počtu aktantů. Přesto je však možné pozorovat určitý posun k ergativitě, patrný zejména z obliby pasivních konstrukcí, které často již neplní funkci vysunutí agenta mimo konstrukci, ale spíše tvoří jakousi alternativní variantu ke standardní akusativní konstrukci. Silnější tendenci k ergativitě pak lze pozorovat v jazycích, které ze sanskrťtě vzešly.

Z hlediska alinee sekundární převažuje v sanskrťtě typ předmětu přímého/nepřímého, ačkoliv nalezneme i dosti případů, kde je značení obou předmětů totožné (viz příklad 3), ale i (podstatně sporadičtější) konstrukce, které připomínají typ primárního/sekundárního předmětu, např.:

15) vipr-ó

dév-a-m

šatr-u-bhir

yadž-a-t-i

kněz-NOM.SG.M bůh-M-ACC.SG

nepřítel-KMEN-INST.PL

obětovat-IND-3.SG-PRES

„Kněz obětuje bohu nepřátele“

4.2. Posese

Speciální posesivní sloveso „mít“ v sanskrtu neexistuje a jeho význam se vyjadřuje genitivní predikcí. Nevětná vyjádření posesivity se pak vyjadřují několika způsoby. Nejčastějším je posesor v genitivu bezprostředně předcházející posesu. Další konstrukcí je složenina, kdy se posesor ve slabém stupni kmene připojí před posesum a vytvoří jednolitý celek. Podobným způsobem funguje i výše diskutovaná pronominální prefixace, která na bázi stejného mechanismu připojí speciální, jinde se nevyskytující tvar zájmena (a to nikoliv pouze osobního, doložitelné jsou i tvary, kde se připojuje zájmeno vztažné či tázací). Mimo těchto v zásadě syntaktických prostředků existuje ještě několik posesivních sufixů, které z podstatného jména (posesora) vytvoří plnohodnotné adjektivum, jehož posice ve větě není vázána přímo na posesum a sounáležitost je vyjadřována shodou v nominálních gramatických kategoriích (je zajímavé, že jednoho z takovýchto posesivních sufixů se používá i derivaci aktivního minulého přičestí z původní trpné formy), ačkoliv výsledné slovo má často význam nikoliv posesivní, nýbrž spíše relační.

16) *vír-a-sya*

hrdina-KMEN-GEN.SG.M

„Hrdina má syna“

putr-ó

syn-NOM.SG.M

bhav-a-t-i

být-KMEN-3.SG-PRES

17) *putr-a-h*

syn-KMEN-NOM.SG.M

„Syn stojí v otcově domě“

janak-a-sya

otec-KMEN-GEN.SG.M

grh-é

dům-LOC.SG REDUPL-stát-KMEN-3.SG-PRES

ti-šth-a-t-i

18) *vaNig-bháry-á*

u-dév-álay-a-m

kupec-manželka-NOM.SG.F

KMEN-bůh-KMEN.dům-KMEN-ACC.SG

bráhm-a-kany-ay-á

á-gáčh-a-t

bráhman-KMEN-dcera-KMEN-INST.SG

k.PRET-jít-KMEN-3.SG

saha

SOC

bhagavad-višn-

vznešený-Višnu-

„Manželka kupce šla s bráhmanskou dcerou do chrámu vznešeného Višnu“

19) *s-á*

DEM-NOM.SG.F

3.SG-MEDPAS.PRES

dand-a-pál-a-k-é-na

hůl-KMEN-ochrana-KMEN-SUBST-KMEN-INST.SG

tat-putr-é-Na

3.SG-syn-KMEN-INST.SG

ča ram-a-t-é

a hrát.si-IND-

„Ta si hrála (= souložila) se strážníkem a jeho synem“

4.3. Slovosled

Primárním slovosledem je v sanskrtu SOV, avšak díky množství pádů a rozličnosti deklinací je slovosled poměrně volný, resp. nepodléhá tolika omezením a jeho variantnost může být funkčně využita například pro aktuální větné členění. Z hlediska řazení informace jde o jazyk anaforický, tudíž lexikální výraz většinou předchází koreferenčnímu výrazu zájmennému.

Sanskrt tedy náleží k slovoslednému typu OV, s nímž se váží i některé další vlastnosti slovosledu:

- adverbiále předchází rozvíjenému slovesu
- predikát předchází kopule
- adposice následují za nominální frází (postposice a postposiční spojky převažují, ačkoliv se vyskytují i předložky
- genitivní fráze předchází rozvíjenému jménu
- relativní klause předchází rozvíjenému členu

5. Písmo

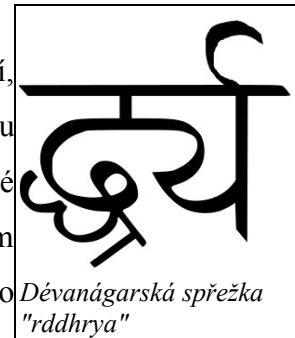
Ačkoliv nejsou písmo a pravopis přímou součástí jazyka, považují za užitečné se o nich v případě sanskrtu zmínit, neboť špatné pochopení systému zápisu (který je v případě sanskrtu pro typického člena západní kultury poněkud nezvyklý a, jako celý zbytek systému sanskrtu, poměrně komplikovaný) může vést i ke špatné analýze tohoto jazyka.

Sanskrt se zapisuje tradičně v mnoha písmech, ale zdaleka nejrozšířenějším je písmo jménem *dévanágarí* (česky „město bohů“). Jedná se o kvasislabičné fonetické písmo abugidového typu. Základní jednotkou písma je tedy slabika (přesněji to, co si původní gramatikové jako slabiku představovali), a to slabika ty CV, kde C je shluk konsonantů (až čtyř nebo pěti) a V slabičné jádro. Celý text lze pak rozdělit do takovýchto jednotek. Toto pravidlo má výjimku, pokud slovo končí na konsonant, v takovém případě může nastat několik situací s různými řešeními. Pokud následuje nějaké další slovo, oba řetězy se spojí podle standardního schématu CV, kde součástí konsonantického shluku může být i konsonant předcházejícího slova.

V případě, že další slovo nenásleduje, zapíše se většina konsonantů běžným způsobem se značkou, že za nimi nenásleduje žádný vokál (viz níže). Samostatný znak má v koncové pozici pouze visarga (neznělé /h/ jakožto allofón koncového /r/ nebo /s/) a anusvára (koncové /m/ v pozici uvnitř věty, nikoliv na jejím konci).

Jako i jiné abecedy abugidového typu tvoří základní „materií“ sanskrtského písma souhlásky. Samohlásky (včetně slabičných /r/ a /l/) se pak zapisují pouze jako modifikace konsonantových znaků (samostatný znak mají pouze v iniciální posici, pokud se nenaváží na nějaký předchozí konsonant), přičemž samostatný konsonant (či spřežka) bez modifikace značí vždy slabiku „Ca“. Není-li vokál přítomen, konsonantu se podepíše příslušný značka, případně se konsonant slepí s následujícím konsonantem do ligatury.

Ligatur je v dévanágarském písmu požehnané množství, obvykle sice nějakým způsobem obrážejí původní segmenty, ale není tomu tak vždy, navíc principů spřádání konsonantů existuje několik. Některé ligatury mohou být i velmi komplikované, viz přiložený obrázek, na kterém je spřežka zachycující „slabiku“ *rdhrya* tak, jak by vypadala, následující po nějakém vokálu.

Dalším důsledkem tohoto způsobu zápisu je, že byť písmo zná mezery jakožto prostředek dělení slov, vznikají v něm přesto často velmi dlouhé řetězy takovéto hranice nerespektující. Proto je třeba nejprve rozdělit před překládáním text na slova (navíc je nutno rozlišit mezi řetězy několika slova a dlouhými složeninami). Příkladem takového zápisu může být věta „Válečník nasedá na koně a s nepřáteli přijíždí k městu“:

dévanágarský zápis:	क्षत्रियोऽश्वमारोहत्यरिभिर्नगरमागच्छति च।
latinský přepis:	kšatriyó'svamáróhatyaribhirnagaramágáčhati éa
dělení na slabiky:	kša-tri-yó 'šva-má-ró-ha-tya-ri-bhi-rna-ga-ra-má-ga-écha-ti éa
dělení na slova:	kšatriyó 'švam árohaty aribhir nagaram ágáčhati éa

Specifickým rysem dévanágarského písma je fonetičnost. Dévanágarí nezapisuje fonémy, nýbrž zvuky. To je zřejmě dáno specifickými potřebami sanskrtu jakožto liturgického jazyka rituálu – má-li rituál uspět, je třeba, aby byly jeho formule nejen správně z hlediska morfologie a syntaxe, nýbrž i stran výslovnosti. V písmu jsou tak zachyceny všechny sandhiové jevy, počínaje těmi nejprimitivnějšími asimilacemi znělosti mezi plosivami, přes ztráty znělosti na konci slova, transformace koncové visargy a konče i složitými metathésami aspirace.

6. Seznam použitých glos

1,2,3	osoby	IND	indikativ	PERF	perfektum
ABL	ablativ	INT	intensivum	PL	plurál
ACC	akusativ	INST	instrumentál	PPP	minulé trpné přičestí
AGENS	činitel	KMEN	théma, konektém	PRES	présens
AOR	aorist, perfektivum	LOC	lokativ	PRET	préteritum
CAUS	kausativum	M	maskulinum	REDUPL	redulikace
DEM	demonstrativum	MEDPAS	non-aktivum	REFL	reflexivum
DES	desiderativum	N	neutrum	REL	relativum
DU	duál	NEUTR	neutrální shifter	SG	singulár
F	femininum	NOM	nominativ	SOC	sociativ
GEN	genitiv	NONPAS	depasivisace	SUBST	nominalisace
IMP	imperativ	PAS	pasivum		

7. Použitá literatura

BURROW, T. (1955) *The Sanskrit Language*. London: Faber & Faber Ltd. UK

MALLORY, J.P. & ADAMS D.Q. (2006) *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. New York: Oxford University Press

MONIER-WILLIAMS, M.F. (1899) *A Sanskrit-English Dictionnary*. Delhi: Motilal Barnasidass Publishers Private Limited

MÜLLER, F.M. (1870) *Sanskrit Grammar for Beginners*. 2nd edition. London: Longmans, Green, and Co.

PERRY, E.D. (1936) *A Sanskrit Primer*. 4th edition. Delhi: Motilal Barnasidass Publishers Private Limited

ZBAVITEL, D. & STRNAD, J (2006) *Učebnice sanskrtu*. Praha: Nakladatelství Karolinum

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती

*Z řeči nejpřednější, sladká, božská je výmluvná řeč indická
– ze sanskrtských moudrosloví*